1. Õigus elule

Õigust elule käsitletakse kõigis peamistes inimõigusteemalistes dokumentides. Kas üsna lakooniliselt või mõnevõrra põhjalikumalt on see õigus kirja pandud nii rahvusvahelistesse ja piirkondlikesse dokumentidesse kui ka riikide konstitutsioonidesse. Nii näiteks on õigus elule sätestatud ÜRO inimõiguste ülddeklaratsiooni[1] (1948) artiklis 3, ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti[2] (ICCPR, 1966) artiklis 6, Aafrika inimõiguste harta[3] artiklis 4, Ameerika inimõiguste konventsiooni[4] (1969) artiklis 4, Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsiooni[5] (EIÕK) artiklis 2 ja ka Eesti Vabariigi põhiseaduse[6] §-s 16.

Küsimuses, et õigus elule on omane vaid inimesele, st füüsilisele isikule, ei ole erilist vaidlust. Erimeelsusi tekitab aga inimese elu alguse määratlemine ja sestap ka küsimus, millal on võimalik rääkida inimõigusena kaitstava elu tekkest. Õiguskirjanduses on osutatud, et elu teket ja ka lõppu võib vaadelda pigem protsessina ning tänapäeva meditsiin on võimeline inimorganismi teatud funktsioone (nt hingamist, südametegevust) pikka aega kunstlikult alal hoidma nii elu alguses kui ka lõpus.[7]

Lahtiseks jätab elu alguse küsimuse ka ÜRO lapse õiguste konventsioon[8] , milles jäetakse iga osalisriigi otsustada, kas laiendada õigust elule ka sündimata lapse suhtes.[9] Seda, kas elust saab rääkida juba enne inimese sündi, on samuti pidanud hindama EIÕK artiklit 2 sisustav Euroopa Inimõiguste Kohus (EIK).

Nii oli näiteks asjas VO *vs*. Prantsusmaa küsimus umbes kuue kuu vanuse teadaolevalt terve ja elujõulise loote hukkumises.[10] Lahendis märkis kohus, et kujutlus sellest, millal elu algab ja mis hetkest see kaitset vajab, on väga erinev, ja ühtseid arusaamu on ses vallas väga keeruline kindlaks määrata. Kohtu arvates puudus otsuse tegemise ajal üleeuroopaline konsensus selles, millised on embrüo ja loote olemus ning staatus ning elu alguse teaduslik ja õiguslik määratlus. Sestap leidis Euroopa Inimõiguste Kohus, et küsimuses, millal elu algab, on riikidel endal otsustusruum. Kohus ei soovinud ega pidanud võimalikuks vastata abstraktsele küsimusele, kas EIÕK artikkel 2 kaitseb sündimata last. Küll aga leidis ta asjas Evans

vs. Ühendkuningriik, et ema haiguse tõttu kliinikusse hoiule pandud embrüodel ei ole EIÕK artikli 2 tähenduses õigust elule.[11]

Ameerika inimõiguste konventsiooni artikli 4 lõike 1 kohaselt on iga inimese õigus elule üldiselt tagatud alates eostamisest („Every person has the right to have his life respected. This right shall be protected by law and, in general, from the moment of conception“). Inter-Ameerika Inimõiguste Kohus on artikli 4 lõiget 1 mõtestanud nii, et eostamine toimub hetkel, kui embrüo istutatakse emakasse, ja enne seda ei ole artikkel kohaldatav.[12]

Oluline on silmas pidada, mis on õigupoolest õigus elule ja milliseid erandeid on lubatud teha. On rõhutatud, et õigus elule on ülim õigus, millest ei saa riik taganeda ka rahva eluvõimet ohustava hädaolukorra ajal ja mida ei peaks tõlgendama kitsalt (EIÕK art 15).[13]

Ajalooliselt on õigus elule tähendanud riigivõimu jaoks vaid negatiivset kohustust. Riiki ei nähtud mitte niivõrd põhiõiguste ja -vabaduste kaitsjana, vaid hoopis agressorina, kes peab avaliku võimu kandjana hoiduma teatud sekkumisest.[14] Tänapäeval ei tähenda riigivõimu kohustus tagada inimese õigust elule vaid hoidumist seda ohustavast tegevusest (negatiivsed kohustused), vaid ka positiivset kohustust, st aktiivset tegutsemist, et ära hoida ohtu inimese elule.[15]

Riigilt oodatakse positiivsete kohustuste täitmisel kaht liiki tegevust. Esimene ja peamine neist on luua õigusnormistik, mis võimaldab inimelu kaitsta. Teiseks peab elu kaitse olema tõhus ning selleks tuleb riigil asjakohaste normide tõhusaks rakendamiseks kavandada jõustamismehhanismid rikkumiste ärahoidmiseks, tõkestamiseks ja nende eest karistamiseks.[16]

Euroopa Inimõiguste Kohus on sõnastanud riigi kohustused näiteks asjas Tkhelidze *vs*. Gruusia:

„EIÕK art 2 ei nõua mitte ainult, et riik hoiduks tahtlikult inimelu võtmisest, vaid et ta teeks vajalikke samme, et kaitsta enda jurisdiktsiooni all olevate inimeste õigusi […]. Esiteks tähendab see sisuline positiivne kohustus, et riik peab inimelu kaitsmisel looma õigus- ja haldussüsteemi, mis kaitseb inimest tõhusalt ohtude eest tema elule […]. Teiseks tuleb riigil ennetavalt kaitsta inimest tema elu ohustavate teiste isikute kuritegude eest […].“[17]

Tõsi, Euroopa Inimõiguste Kohus rõhutas seejuures, et selline kohustus ei tohi riigile panna ülemäärast koormust ja et iga väidetav oht inimese elule ei nõua riigilt meetmete võtmist selle kõrvaldamiseks. Kui aga ametivõimud teavad või oleksid pidanud teadma, et teise inimese kuritegudest tuleneb reaalne ja vahetu oht kindla inimese elule, ning nad ei võta oma pädevuse piires meetmeid, mis mõistlikult hinnates võiks seda ohtu vältida, on riik oma kohustusi rikkunud.18

Eeskätt tähendab inimelu kaitsmise kohustus karistusõiguslike meetmete võtmist (nt sätestades, et tapmine on kriminaalkorras karistatav).19 Kui õigust elule või füüsilisele puutumatusele ei ole rikutud tahtlikult, piisab positiivse kohustuse (luua õigusraamistik) täitmiseks õiguskorras ka tsiviil-, haldus- või isegi distsiplinaarmeetmetest.20

Samuti lasub riigil kohustus tagada, et jõuametkonnad (nt politseiametnikud) ei võtaks inimelu tahtlikult. Teatud erandlikel juhtudel on riigivõim inimese tapmist lubanud, ent see ei tohi olla tema tegevuse eesmärk. Võimalik surmava jõu kasutamine eeldab, et selliste tagajärgedega tegevuseks peab olema asjakohane plaan, tegevuse üle peab olema järelevalve, vastavad ametnikud peavad saama asjakohase väljaõppe ja juhised, et nad oskaks tõepoolest hinnata, kas tegemist on olukorraga, kus näiteks tulirelva kasutamine on täiesti möödapääsmatu.21

Lisaks peab riik korraldama tõhusa ametliku uurimise, kui riigiametnikud või eraisikud on põhjustanud inimese surma. Uurimine on tõhus, kui see võimaldab tuvastada fakte ja vajaduse korral teha kindlaks ja karistada vastutavaid isikuid (ka eraisikuid) ja riigiasutusi.22 Tegemist on nn protseduurilise kohustusega.

Silmas tuleb pidada, et õigusest elule ei saa tuletada muid ja selle õigusega risti vastupidi käivaid õigusi. Nii on Euroopa Inimõiguste Kohus asjas Pretty *vs*. Ühendkuningriik nentinud:

„Kohus ei ole veendunud, et EIÕK artikliga 2 tagatud õigust elule saab tõlgendada nii, et hõlmatud on ka negatiivne aspekt. […Artikkel 2] ei puuduta elukvaliteeti ega seda, mida inimene otsustab oma eluga peale hakata. […] Artiklit 2 ei saa ilma keelekasutust moonutamata tõlgendada nii, et see annab inimesele risti vastupidise õiguse, nimelt õiguse surra. Samuti ei saa see luua enesemääramise õigust selles mõttes, et anda üksikisikule õigus valida surm, mitte elu.“23

Samuti ei ole tegemist sedavõrd absoluutse õigusega, nagu seda on piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld.24 Teatud väga rangelt

piiratud asjaoludel on riigivõimul võimalik inimeselt elu võtta. Näiteks EIÕK artikkel 2 ega ka ICCPR-i artikkel 6 ei välista iseenesest elu võtmist surmanuhtluse täideviimiseks.

Küll aga on peaaegu kõik Euroopa riigid, sealhulgas Eesti (1998), ratifitseerinud EIÕK lisaprotokolli nr 625 , mis keelustab rahuaegse surmanuhtluse, ja lisaprotokolli nr 13 26 , mis keelustab surmanuhtluse igal ajal. Euroopa Inimõiguste Kohus on leidnud asjas A. L. (X. W.) *vs*. Venemaa, et surmanuhtluse keeluga oleks vastuolus ja EIÕK artiklit 2 rikutaks ka siis, kui inimene saadetaks välja riiki, kus teda võidakse surma mõista.27 Samuti on ICCPR-i artikli 6 täitmist jälgiv ÜRO inimõiguste komitee olnud seisukohal, et surmanuhtluse kaotanud riigid ei tohi inimest välja saata riiki, kus teda võib ohustada surmanuhtluse täideviimine.28 Ka karmides kinnipidamistingimustes surmanuhtluse täideviimise ootamine (nn surmatee sündroom) oleks Euroopa Inimõiguste Kohtu hinnangul vastuolus EIÕK artikliga 3 (piinamise, ebainimliku või alandava kohtlemise ja karistamise keeld).29

EIÕK artikli 2 rikkumiseks ei peeta seda, kui elu võtmine tuleneb absoluutsest vajadusest kasutada jõudu inimese kaitsmisel õigusvastase vägivalla eest, seaduslikul vahistamisel või seaduslikult kinni peetud inimese põgenemise vältimiseks ning seaduslikes toimingutes rahutuste või mässu mahasurumiseks.

Näiteks tuvastas Euroopa Inimõiguste Kohus asjas Giuliani ja Gaggio *vs*. Itaalia, et rahutuste mahasurumisel inimese tapnud õiguskaitseametniku sõidukit ründas ebaseaduslikult ja väga vägivaldsel kombel demonstrantide grupp. Ametnik uskus tõemeeli, et tema ja ta kolleegide elu oli rünnaku tõttu ohus. Ründajad nägid selgesti, et ametnikel olid relvad, demonstrante hoiatati ja ametnik tulistas alles siis, kui rünnak ei peatunud. Kohus ei näinud ametniku tegevuses neil asjaoludel EIÕK artikli 2 rikkumist.30

Oluline on rõhutada, et riigivõimul lasub kohustus eriliselt kaitsta nende inimeste õigust elule, kelle ametivõimud on kinni pidanud ja kes on oma seisundi tõttu haavatavas olukorras. Eelnimetatud positiivne kohustus tähendab muu hulgas seda, et riik peab kaitsma nende inimeste elu ja tervist, kelle vabadust on piiratud (nt viibivad nad arestimajas, vanglas). Ohtu elule ja tervisele võivad põhjustada kinnipidamiskoha ametnikud, teised kinnipidamiskohas viibijad või inimene ise. Positiivset kohustust ei ole täidetud, kui kinnipidamiskoht teadis või pidi teadma reaalsest ja vahetust ohust inimese elule, ent ei võtnud selle vältimiseks meetmeid, mida võis mõistlikult hinnates eeldada.31

- 1ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon. – https://www.vm.ee/et/uro-inimoiguste-ulddeklaratsioon (26.11.2021).
- 2Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt. – RT II 1994, 10, 11.
- 3Aafrika inimõiguste harta. – https://au.int/sites/default/files/treaties/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf (26.11.2021).
- 4Ameerika inimõiguste konventsioon. – https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201144/volume-1144-I-17955-English.pdf (26.11.2021).
- 5Inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioon. – RT II 2010, 14, 54.
- 6Eesti Vabariigi põhiseadus. – RT I, 15.05.2015, 2.
- 7Roosma, P. Paragrahv 16. – Eesti Vabariigi põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. 2020, p-d 25–27. – https://pohiseadus.ee/sisu/3487 (16.10.2021).
- 8Lapse õiguste konventsioon. – RT II 1996, 16, 56.
- 9Sutherland, E. The Child's Right to Life, Survival and Development: Evolution and Progress. – Stellenbosch Law Review 2015/26, lk 276.
- 10EIK (suurkoda), 53924/00, VO vs. Prantsusmaa, 08.07.2004, p-d 82–85.
- 11EIK (suurkoda), 6339/05, Evans vs. Ühendkuningriik, 10.04.2007, p-d 53–56.
- 12Fanni, S. The Protection of the Right to Life at the Intersection between Reproductive Rights and Scientific Progress in the Jurisprudence of the Inter-American Court of Human Rights and the European Court of Human Rights. – Revista Iberoamericana de Filosofía, Política y Humanidades 2018/20 (40), lk 697–698.
- 13CCPR General comment no 6: Article 6 (Right to Life). Adopted at the Sixteenth Session of the Human Rights Committee, 30.04.1982.
- 14Morawska, E. H. The Preventive Dimension of the Protection of the Right to Life under the European Convention on Human Rights. – Espaço Jurídico Journal of Law 2019/20 (2), lk 235–236.
- 15Vt negatiivse ja positiivse kohustuse kohta ka alaptk 2.3.
- 16Morawska, E. H. The Preventive Dimension of the Protection of the Right to Life under the European Convention on Human Rights. – Espaço Jurídico Journal of Law 2019/20 (2), lk 237.
- 17EIK, 33056/17, Tkhelidze vs. Gruusia, 08.07.2021, p 48.
- 18Ibidem, p 49.
- 19Vt nt EIK, 2346/02, Pretty vs. Ühendkuningriik, 29.04.2002, p 38.
- 20Vt nt EIK, 44154/14, R.Š. vs. Läti, 04.02.2019, p 82.
- 21Morawska, lk 239–240.

- 22EIK, 33056/17, Tkhelidze vs. Gruusia, 08.07.2021, p 50.
- 23EIK, 2346/02, Pretty vs. Ühendkuningriik, 29.04.2002, p 39.
- 24Vt absoluutse õiguse kohta alapunkt 2.1; vt ka Borowski, M. Absoluutsed õigused ja proportsionaalsus. – Riigiõiguse aastaraamat 2020, lk 136–156.
- 25CoE Protocol No. 6 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms concerning the abolition of the death penalty, Strasbourg 28.04.1983.
- 26Protocol No. 13 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, concerning the abolition of the death penalty in all circumstances, Vilnius 03.05.2002.
- 27Vt nt EIK, 44095/14, A. L. (X. W.) vs. Venemaa, 29.10.2015, p-d 63–66.
- 28CCPR, Communication no. 829/1998, p 10.4.
- 29Vt nt EIK, 14038/88, Soering vs. Ühendkuningriik, 07.07.1989, p 111.
- 30EIK (suurkoda), 23458/02, Giuliani ja Gaggio vs. Itaalia, 24.03.2011, p-d 187–191.
- 31Vt nt EIK, 31963/08, Mitić vs. Serbia, 22.01.2013, p 46 ja seal viidatud kohtupraktika; vt ka õiguskantsleri soovitus nr 7-7/201470/2103177. – https://www.oiguskantsler.ee/sites/default/files/field_document2/Surmajuhtumid%20van (23.11.2021).